

vasható és letölthető a http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf_1851.pdf című honlapról.

Lénárt András

Női emlékek a forradalomról és a megtorlásról*

A történetírók figyelme napjainkban a politikatörténeti analízis helyett egyre gyakrabban fordul a mindennapok története felé. Ennek köszönhetően Magyarországon is mind több olyan mű születik, amely szociológiai-antropológiai módszerekkel közelít egy-egy történelmi jelenséghez, vagy épp mikrotörténeti elemzést ad. Ám a nőkkel, a társadalom e sajátosan elkülönülő „entitásával” mindmáig kevés mű foglalkozik. Nem jelentenek kivételt az 1956-os forradalom ötvenedik évfordulóján megjelent elemzések, illetve visszaemlékezések, naplók, memoárok sem. Elenyészően csekély azon publikációk száma, amelyek a nők emlékeivel, történeteivel, történelmével, forradalmi szerepével foglalkoznak.

A közbeszédben a történelem-, így a forradalomcsinálás is hagyományosan a férfiaké. 1956 történetében alig jelennek meg az asszonyok. Akikről tudunk, azok vagy bizonyos politikai törekvések következtében szimbólummá nőtt alakok (például Tóth Ilona), vagy azon kevesek közé tartoznak, akik a rendszerváltás után aktív szerepet vállaltak az ötvenhatos szervezetekben, így rendszeresen megjelennek a médiában (például Wittner Mária vagy Sebestyén Mária, a „Hosszú Mari”), esetleg olyan, többnyire értelmiségi nők, akik 1956 politikus férfiainak oldalán éltek meg a forradalmat, mint Halda Alíz vagy Maléterné Gyenes Judith. Szerencsére ez a kör tágulni látszik; már arra is akad példa, hogy az eddig névtelen, de a korabeli sajtó által megörökített nő történetét felkutatva megismerhessünk egy női forradalmárt (Sponga Juliannáról, a *Paris Match* 1956. november 10-i számában megjelent, emblematikussá vált fotó szereplőjéről van szó).

Bögre Zsuzsanna is ezen a helyzeten kíván változtatni. *Asszonysorsok. Ötvenhatos élettörténetek elemzése* című tanulmánykötetével arra vállalkozott, hogy a szabadságharc női szereplőinek emlékezetét és élettörténetét bemutassa. A szerző családja is érintett volt a forradalomban; a kötet bevezetőjéből megtudjuk: édesapja nemzetőr volt a falujukban, s még harminc év múltán sem halványult el benne a tehetetlen szégyen,

* Bögre Zsuzsanna: *Asszonysorsok. Ötvenhatos élettörténetek elemzése*. Ráció Kiadó, Budapest, 2006. 252 p.

amit akkor érzett, amikor 1956. november 3-án a szovjet tankok előtt társaival fegyverletételre kényszerültek. Ezért (is) volt fontos Bögre Zsuzsanna számára, hogy megismerje és megértse a történeteket. A forradalom női szereplőinek felkutatását pedig egy nőszervezet, a Magyar Asszonyok Érdekszövetségének elnöke ajánlotta a figyelmébe, és munkáját mindvégig hatékonyan támogatta is.

A szociológus szerző négy különböző forráscsoportra támaszkodott kötete megírásakor: az élettörténetekre (ezek száma a bevezető szerint harmincöt, a forrásjegyzék szerint huszonöt), az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának vizsgálati és peranyagaira (tizenhárom személy anyagát vizsgálta át), az írásbeli visszaemlékezésekre (a bevezető szerint tizenhét, a forrásjegyzék szerint tizenhat visszaemlékezést dolgozott fel) és korabeli naplókra (kettő). Azt, hogy mi lehet a számbeli eltérés oka, nem tudtam kideríteni.

Az elemzés során a legnagyobb hangsúlyt az interjúk kapták, én is ezeknek szentelek több figyelmet. A „témából adódik az interjúalanyok kora, neme, iskolai végzettsége, vallásossága stb.” – állítja a szerző. Nos, a témából nyilvánvalóan adódik az interjúalanyok neme, valamelyest a koruk is, de hogy a többi mutató esetében mire gondolt a szerző, rejtély. Az interjúkat 2001 és 2006 között rögzítették, 1920 és 1940 között született nőkkel. A megkérdezetteket a sajtóban közzétett felhívások, a hólabdamódszer és az ötvenhatos szervezetek segítségével találták meg, illetve választották ki. A kutatócsoport tagjai (a nőtörténelem iránt elkötelezett történészek, szociológushallgatók) arra kérték az interjúalanyokat: meséljenek életükről, az 1956-os forradalom tükrében. Nem irányították a beszélgetést, engedték szabadon beszélni őket, hagyták, hogy azt meséljék, ami számukra fontos. Ezzel teljes mértékben egyetértünk, ám érdemes lett volna megmagyarázni a *Módszertani megjegyzések* sorában olvasható sommás megállapítást: „Egy-egy élettörténet befejezése után feltettünk még több kérdést az életút részleteivel kapcsolatban.” Mire kérdeztek rá? Ami a kérdező szerint kimaradt? Vagy ahol ellentmondást vélte felfedezni a kérdező? Vagy amiről mások mást mondtak, írtak? Vagy ami a kérdezőt különösen érdekelte? Esetleg mindenkinél rákérdeztek ugyanarra? Vagy...?

Az interjúkat, illetve interjúrészleteket szerkesztett formában olvashatjuk. Sajnos, a kötetben arra nem találtam magyarázatot, hogy a kronológiai rendezésen túl történt-e még valami más változtatás is a szövegrészekben, azaz hogy mi módosult bennük a szerkesztés során. Egy lábjegyzet tanúsága szerint szöveghű változatot olvashatunk, ám erős a gyanú, hogy rövidített formában. A teljes élettörténet azon epizódjait

közölték, amelyek „egyszerre szolgálják az egyén és a társadalmi környezetet, a társadalmi klíma megértését”. A szerző átkeresztelte az élet-történetek főszereplőit, s csak azok szerepelnek saját nevükön, akik már korábban is nyilvánosság elé tárták emlékeiket. Az anonimizálást Bögre Zsuzsanna azzal indokolta, hogy védeni akarta a visszaemlékező személyiségi jogait; másrészt ezzel is jelezni kívánta, hogy a szerkesztés során az eredeti üzenet sérült, vagyis a szövegben történt változtatások következtében már nem azt olvassuk, amit az emlékező eredetileg mondott, mondani akart. Ám a történet többi szereplőjének a nevét nem változtatta meg. Ezek a nevek és események, illetve a *Függelék*ben közölt *Forrásjegyzék* viszont a témában kicsit is járatos olvasót könnyen elvezeti a valós névhez, személyhez. Sőt arra is van példa, hogy az interjú lábjegyzetében már a teljes névvel találkozunk.

Az élettörténetek önértelmezések. A visszaemlékező saját történetei közül válogat, azt mondja el, ami abban a történelmi, társadalmi szituációban neki fontos, az emlékeket elemző pedig arra próbál fényt deríteni, hogy az emlékező akkor és ott hogyan – s miért éppen úgy – látja múltja egy-egy részletét. Bár nyilvánvaló, hogy így sok, máshonnan meg nem tudható információhoz is hozzájuthatunk, de ezeket a visszaemlékezéseket alapján nem azért rögzítették, hogy eseménytörténetet rekonstruáljunk belőlük. Ami elemzendő, az az elbeszélő világképe, identitása, látásmódja, az elbeszélte dolgokhoz való viszonya. Bögre Zsuzsanna minden bizonnyal nem vitatkozna ezzel a megállapítással. Elemzései többnyire ennek a szemléletnek a jegyében születtek, bár arra is találunk példát, amikor az elbeszélések alapján igyekszik egy eseményt feltárni, vagy amikor kiigazít egy-egy emléket. A felkutatott írásbeli visszaemlékezéseket és a naplókat a szerző az ötvenhatos események leírásához használta fel. A levéltári források háttéranyagként vagy kiegészítő információként szolgáltak egy-egy személy sorsának feltárásakor. Néhány életút elemzésekor kiderült, hogy a visszaemlékezés inkohereus, illetve annak tűnik, feltehetően azért, mert ezeknek az önértelmezéseknek vannak olyan momentumai, amelyeket az illető nem akart elárulni. Ezt támasztják alá a visszaemlékezőkkel kapcsolatos peranyagokban, ügynökjelentésekben olvasottak is: kiderül belőlük, hogy ezeknek az asszonyoknak az identitásában komoly krízist okoztak a történetek, amit még mindig nem sikerült feldolgozniuk.

A második fejezetben az asszonyok a forradalom napjaira emlékeznek. Ezek a narratívák többségükben élményeket elevenítenek meg, és a szerző állítása szerint „a lényeges pontokon nagyon hasonlítanak egymásra”. Minden visszaemlékező óriási lelkesedésről, a szabadság mámoráról, a szebb jövő reményéről beszélt. A szavak érzelmektől fűtöttek, a monda-

tok nyelvi megfogalmazása nagyon hasonló: az egyet akarás, az együvé tartozás, a nemzeti szolidaritás, a nemzeti szimbólumok megjelenése, a forradalom tisztasága vagy a nemzethalál víziója mind-mind jól ismert toposzok. Kérdés, hogy ezek a megfogalmazások már a kollektív emlékezetből jönnek-e, vagy más magyarázata van a dolognak. Nem szabad elfelednünk, hogy a visszaemlékezések már a vereség, a megtorlás, és legfőképp: a rendszerváltozás tükrében hangzottak el, egy egészen sajátos nézőpontból. Ezzel szemben a naplórészletekben hangsúlyosabb az eseménytörténet, a mindennapokba kapunk bepillantást, s a forradalmi mítosszal akár ellentétes vélekedést is olvashatunk, hiszen itt nincs meg a több évtizedes perspektíva, amely az események értékeléséhez szükséges.

A forradalom napjait felidéző emlékek felsorakoztatása után három olyan nő sorsát ismerhetjük meg, akik az októberi napokban részt vettek a tüntetéseken. Egyetemisták voltak, társaikkal tartottak. Nem politizáltak, nem fogtak fegyvert, de mindhármuk élettörténetében kiemelkedő jelentősége lett a forradalomnak. 1956 emlékét soha nem tagadták meg, identitásuk fontos részévé vált.

A harmadik fejezet 1956 egyetlen nagyszabású közösségi női megnyilvánulására, az úgynevezett asszonytüntetésre emlékezik. A november 4-ét követő ellenállás egyik fontos központja volt a budapesti Péterfy Sándor Utcai Kórház. Itt készült az *Élünk* felhívása is, amelyben a szovjet megszállás egy hónapos fordulóján néma emlékezésre hívták az asszonyokat a Hősök terére, abban a reményben, hogy a hatalom nem mer fellépni a fegyvertelen nőkkel szemben. December 4-én délelőtt asszonyok ezrei vonultak némán, egy szál virággal a kezükben a térre, hogy megkoszorúzzák az Ismeretlen Katona Sírját, ezzel fejezve ki szolidaritásukat a forradalom, illetve az elesettek iránt. Bögre Zsuzsanna itt – az interjúkban elhangzottakra építve – rövid eseménytörténetet vázol fel. A kép egyelőre nagyon hézagos, sok mindent nem ismerünk, további kutatásokra van szükség. A tüntetés kapcsán két asszonyt ítélték el. Az elsőrendű vádlott portréját különböző ügynökjelentések, illetve a peranyag alapján festi meg a szerző, míg a másodrendű vádlottat, Sebestyén Máriát a visszaemlékezésében elhangzottak alapján mutatja be. A kötet címlapjára a tervező (L. Simon László író) egy olyan dokumentumfotót választott, amelyen nők végeláthatatlan sorokban várakoznak, hogy virágjukat a Hősök terén álló emlékmű elé tehessék. A kép figyelemfelkeltő, hiszen szokatlan helyzetet örökít meg: a tipikusan férfiak által uralt szimbolikus és reprezentációs térben azóta sem jelent meg ennyi nő. (Ezt a jelképet használta a kiadó a kötet kommunikációjában is, amikor a könyv bemutatását az asszonytüntetés ötvenedik évfordulójára időzítette.)

A forradalom megtorlása utáni társadalmi integráció – visszatérési stratégiák című fejezetben arról kapunk képet, hogy a megtorlás áldozatai, a börtönből szabadulván, miként tudták újrakezdeni életüket a hatvanas években. A szerző itt tipológiát készít a visszailleszkedés sikeressége-sikertelensége szerint. A kutatás során megismert élettörténetek alapján három út, illetve három csoport rajzolódott ki: a „sikerebben integrálódóké”, a „lecsúszottaké” és a „kirekesztetteké”. Bögre szerint elsősorban nem magán az egyénen, hanem társadalmi környezetén múlt, hogy szabadulása után ki mennyire tudott integrálódni a Kádár-rendszerbe. Óriási szerepe volt a családnak, az otthon maradt hozzátartozóknak már abban is, hogy a börtönben töltött évek tapasztalatai milyen traumát okoztak az elítéltnak, illetve azt hogyan tudta feldolgozni. Ha voltak körülötte megértő, segítő, támogató emberek a szabadulás utáni első időkben, könnyebben jutott munkához, és nem érezte magát légüres térben. De a szerzővel kicsit vitatkozva úgy gondolom, hogy az újrakezdéshez, a beilleszkedéshez nagyon is kellett maga az egyén, a belső tartalékai, az élni és tenni akarása.

A forradalom leverése utáni néhány évben a résztvevők többsége lecsúszott. Azok, akik bujkálni kényszerültek, értelemszerűen nem folytathatták korábbi életüket. A börtönből szabadulók többsége pedig – ha csak átmenetileg, néhány évre is – szintén lecsúszott a társadalmi ranglétrán. Nem kaptak munkát, sokan egyáltalán nem, míg mások csak képesítésüknél jóval alacsonyabb szintű munkakörben tudtak elhelyezkedni. A végleges lecsúszás Bögre értelmezésében a társadalmi mobilitás megszakadását jelenti. Ezekben az esetekben sem az egyénnek, sem az őt támogató családnak nem voltak olyan tartalékai, kapcsolatai, amelyek segítségével közömbösíteni tudták volna a hatalom bélyegét, illetve az abból következő hátrányokat.

A „kirekesztettek” magukra maradtak, senkitől nem kaptak segítséget. Ők többnyire már a forradalom előtt is gyökértelenek voltak, így a hosszú börtönbüntetés után nem volt hova hazatérniük, és szinte esély nélkül indultak új életükben. Gyakran maradandó fizikai és mentális sérüléseket szereztek a börtönben, így végképp reménytelenné vált számukra a jövő.

Öt asszony emlékeit ismerjük meg a fentebb ismertetett tipológia szerinti csoportosításban. Ez a kötet legterjedelmesebb és legérdekesebb fejezete. Legfőbb erényének azt tartom, hogy ezek a narratívák nem az emlékezők környezetéből kiragadva olvashatók. A történetek – a kronologikus előadásmód szabályainak megfelelően – az interjúalany családi háttérének felvázolásával kezdődnek, aztán a forradalom előtti korszak emlékeivel folytatódnak. Sajátos módon ezen történetek mindegyikében

csak a második világháborús meghurcolások és a Rákosi-korszak jogtalanságai idéződnek fel. Nehéz elhinni, hogy a gyermekkor és a fiatal évek elmesélésekor ne hangzott volna el más is. Ezek az emlékek feltehetően tudatos szerkesztői döntés következtében maradtak ki, talán mert látszólag „semmi közük” 1956-hoz. Ám az ennél színesebb, árnyaltabb kép a szövegek erényévé vált volna.

A sikerebben integrálódók közül két olyan értelmiségi nő történetét ismerhetjük meg, akik a forradalomban hivatásuknak és elhivatottságuknak megfelelően cselekedtek, helytálltak, tettek, amit tettek a hétköznapiakban is. Majd letartóztatták, s szerencséjükre csak rövidebb börtönbüntetésre ítélték őket. A szabadulás utáni visszailleszkedésük, ha nem is volt zökkenőmentes, de sorstársaikhoz képest könnyen ment. Mindketten elégedettek, nincs bennük keserűség.

A lecsúszottak köréből megismert két asszony forradalmi szerepvállalása sem tudatos döntés következménye volt: társaikkal tartottak, mert igazságérzetük, tisztességük ezt diktálta. A börtönben mindkettőjük elment tudott állni a beszervezésnek, és ezzel magyarázzák, hogy hosszú éveken át sorozatos diszkrimináció érte őket. Szabadulás után az egyik asszony az egyetemre, a másik a munkahelyére nem mehetett vissza. A család, a gyermekek nevelése, illetve a vallás töltötte ki életüket.

A kirekesztettek köréből Wittner Mária számos forrásból már jól ismert életútját elemezi a szerző. Szerencsésebb lett volna mások emlékeit is megörökíteni. De ha már Wittner Máriára esett a választása, nem lett volna érdektelen a 2001-es interjúban elhangzottakat összehasonlítani a korábbi, más hangsúlyokkal elmesélt történetekkel.

Külön fejezetben szerepelnek a feleségek, s ez is hangsúlyozza, hogy ezek az asszonyok a forradalom bukása után váltak igazi főszereplővé. Míg férjük börtönben volt, nekik kellett otthon helytállniuk, összetartani és eltartani a családot. Ritkán kaptak segítséget környezetüktől, sok esetben még a rokonok, barátok is elfordultak tőlük. Pedig szinte emberfeletti volt, amit tettek: tartották a reményt a börtönben lévő férjben, szabadulása után pedig mindent elkövettek, hogy a sokszor megtört házastársuknak segítsenek visszatalálni a családba, egy új munkahelyre, a kinti életbe. Négy család küzdelmes életébe pillanthatunk be. Az egymásért való küzdelem és kitartás bensőséges, apró gesztusai, a távoli múltból felvillanó, életre kelő néhány pillanatkép teszi igazán megrázóvá ezeket a történeteket.

A szerző a jobb megértés, a könnyebb értelmezés érdekében jegyzetekkel látta el a szövegeket. Ennek szükségessége vitatható. Néhány apró pontatlanságra, szerkesztői figyelmetlenségre viszont szeretném felhívni a figyelmet. A visszaemlékezésekben csak futólag megemlített, ám híres

vagy legalábbis jól ismert személyek hosszú, részletes életrajzot kaptak, míg az inkább magyarázatra szoruló szereplőkről semmit vagy csak nagyon sommás lábjegyzetet olvashatunk. Mint oly sok más esetben, ebben a kötetben is összekeverték Kumara Pladmanabha Sivasankava Menont, India moszkvai nagykövetét, aki ott volt december 4-én a Hősök terén, Krisna Vengalil Krishnan Menon ENSZ-diplomatával.

Bögre Zsuzsanna fontos könyvet adott a kezünkbe. A mai Magyarországon létkérdés, hogy megtanuljunk szembenézni múltunkkal, 1956 emléke része kell hogy legyen a kollektív emlékezetnek. A forradalom asszonyainak emlékeit olvasva közelebb kerülhetünk az ötven évvel ezelőtti történetekhez. Megérthetünk valamit abból, milyen lehet megbélyegzetten élni. Benyomást szerezhethetünk arról is, hogy miben különböznek a nők történelmi tapasztalatai férfitársaikétól.

A kutatás során összegyűjtött visszaemlékezések további elemzésekre inspirálhatják a kutatókat. Vajon másképp mesélnek-e a nők az élményeikről, mint a férfi elbeszélők? Tudjuk, egy-egy visszaemlékezés nem független attól a társadalmi tértől és időtől, amelyben készült. Érdemes lenne tehát összehasonlítani, hogy egy-egy visszaemlékező miként számolt be múltjáról a kilencvenes évek elején, kevéssel a rendszerváltozás után, illetve az ennek a könyvnek az alapját képező interjúkban.

Kőrösi Zsuzsanna

Egy debreceni munkás az 1956-os forradalomban*

Vannak olyan emberek, akik véletlenül válnak a történelmi folyamatok szereplőivé, és vannak olyanok is, akik tudatosan. Zeke László, aki 1956-ban előbb a Debreceni Dohánygyár, majd Debrecen város munkástanácsának vezetője lett, ez utóbbiak közé tartozott. A félreértések elkerülése érdekében: nem szőtt összeesküvést, nem készült a feladatra, nem volt küldetés- és megváltástudata, nem volt világmegváltó eszmék rendíthetetlen híve. Egészen egyszerűen az adott pillanatban azt tette, amit ott és akkor tennie kellett, kimondta azt, amit gondolt, s tiszteletre méltó következetességgel tartotta magát véleményéhez, határozott álláspontjához.

1919-ben született debreceni iparoscsaládban, s élte a 20. század magyar átlagpolgárának hányatott életét. Közvetlenül az érettségi után be-

* ZEKE László: *Nem mondhattam el senkinek... – vallomás 1956-ról*. Sajtó alá rendezte: FILEP Tibor. Órváros Debrecen Közalapítvány, Debrecen, 2006. 105 p.